

УДК 1: 316.3+130.2

А.В. ЧАНТУРІЯ

УЯВЛЕННЯ ПРО ПРОСТІР ТА ЧАС В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Чантурія Анжеліка Володимирівна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та соціології, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті аналізуються культурні та соціальні смисли, які кодується в уявленнях людини про простір і час в умовах глобалізації. Розглядається роль культури у самореалізації й самоідентифікації людини. Досліджується роль культурних констант у формуванні уявлень людини про дійсність.

Ключові слова: глобалізація, культура, семіотизація, кодування, простір, час.

Чантурія А. В. Представление о пространстве и времени в условиях глобализации

В статье анализируются культурные и социальные смыслы, которые кодируются в представлениях человека о пространстве и времени в условиях глобализации. Рассматривается роль культуры в самореализации и самоидентификации человека. Исследуется роль культурных констант в формировании представлений человека о действительности.

Ключевые слова: глобализация, культура, семиотизация, кодирование, пространство, время.

Chanturiya A. V. Presentation about Space and Time in Conditions of Globalization

The article analyzes the cultural and social meanings that are encoded in the human representations of space and time in the context of globalization, examines the role of culture in self-realization and self-identification of a person, studies the role of cultural constants in the formation of human representations of reality.

Keywords: globalization, culture, semiotization, coding, space, time.

Постановка проблеми. Сучасна людина постійно відчуває свою приналежність до людства в цілому. Цьому сприяють стрімкий розвиток новітніх технологій, глобальна віртуалізація комунікативних зв'язків, зростаюча роль різноманітних знаків у житті людини тощо. Важливість дослідження змін, що відбуваються у свідомості сучасної людини, зумовила звернення до проблеми впливу глобалізації на семіотичні процеси в сучасному світі.

Глобалізаційні процеси перетворюють сучасну культуру на сферу активного семіозису – процесу породження значення, вираження в знаковій формі нових смислів, інтерпретації нових знаків. Поява нових способів знаково-символічного вираження значення і смислу збагачує культуру, розширює її можливість в інтерпретації реальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Глобалізаційна парадигма набуває значущості в соціально-гуманітарному пізнанні як одна з провідних моделей сучасного світу з початку 1990-х років. І до сьогодні у сфері теоретичних пошуків визначення тенденцій розвитку сучасного суспільства значущість поняття глобалізації підтверджується постійними спробами переглянути його, доповнити його зміст новими суттєвими ознаками, співвіднести його із певними світоглядними настановами, політичними поглядами, національними, культурними, релігійними особливостями тощо.

В теоріях глобалізації сучасний світовий розвиток постає як взаємне переплетення багатьох тенденцій: інтенсифікації товарних та фінансових потоків, що йдуть через кордони національних держав; формування сфери транснаціональної політики; комунікаційної революції та формування транснаціональної масової культури, концептуалізації суспільних

змін через розбіжності між замкнутими кордонами національної держави соціальною організацією та новою, яка охоплює декілька країн і навіть увесь світ тощо [1].

Дискурс глобалізації є досить складним та багатоплановим. Соціально-філософські та соціологічні дослідження значну увагу приділяють специфіці глобалізаційних процесів, особливостям глобалізаційної метатеорії, глобалізаційному контексту розвитку локальних суспільств тощо. Важливою проблемою сучасності є усвідомлення особливостей розвитку культури у зв'язку з процесом глобалізації. Цьому має сприяти аналіз семіотизації глобалізаційних процесів.

Аналізуючи реалії сучасної цивілізації, дослідники найчастіше звертають увагу на аспекти існування людства, представлені в розвитку економіки й політики. Ринкова організація економіки стимулює активність як споживачів, так і виробників. Ринкова ідеологія стає ключовим культурним кодом в існуванні сучасної людини. Так, на думку англо-американського географа-марксиста Д. Харві, основним способом мислення в сучасному світі став неолібералізм, теорія якого виходить із уявлення про можливість максимізації соціальних благ шляхом максимізації обсягу й частоти ринкових транзакцій (операцій). Отже, всі прояви діяльності людини можуть бути залучені в ринкові відносини, а ринковий обмін перетворюється на основу системи етичних норм. Повсюдне насадження такої «ринкової» етики й ущільнення ринкових транзакцій призводить до «стиснення простору й часу», а також до значних політичних, соціальних і культурних змін у всіх куточках земної кулі [2, с. 12–13].

М. Фезерстоун та С. Леш пов'язують проблематику глобалізації з опросторюванням суспільної теорії. Становлення та затвердження в

© А.В. Чантурія, 2013

суспільних науках парадигми глобалізації вносить в соціальну теорію значні зміни у порівнянні з дослідженнями деяких теоретиків постмодерну, які розглядали історію як переходи від традиції до модерності, а потім – постмодерності. Поняття глобалізації перетворює означену темпоральність на просторову концепцію [3, с. 17].

Мета дослідження. У нашій роботі ми ставимо за мету з'ясувати, які саме культурні та соціальні смисли кодуються в уявленнях людини про простір та час в умовах глобалізації.

Виклад основного матеріалу. Процеси глобалізації сприяють нівелюванню розходжень між культурами, культурній уніфікації, що визначається не тільки культурним, але і політичним та економічним впливом західних країн. Споживчі стандарти західного суспільства стають визначальними в багатьох країнах світу. Водночас глобалізація висуває високі вимоги до рівня професійних знань, наукових досліджень, якості створеної продукції.

У запозиченні досягнень західного світу сьогодні вбачають найбільш широкі можливості для продовження й поліпшення людського життя за допомогою новітніх технологій. Не аскетизм і відмова від постійно зростаючої кількості потреб, не складні духовні практики й перебудова світогляду, а ефективні науково-технічні досягнення викають найбільшу зацікавленість. Сьогодні товаром стає майже все – безпека, свобода, інформація, приватне життя. А людина позначається і оцінюється перш за все як споживач.

Техногенна цивілізація зовсім не гарантує «дійсного гуманізму». Споживацьке суспільство з його уявленнями про ефективність не ставить за мету гармонійний розвиток та самореалізацію людини. Для значної кількості людей можливість «позначити» себе відповідно до своїх здібностей та устремлень перетворюється на серйозну проблему.

Не маючи можливості знайти сенс існування у праці, більшість людей звертається до ідеалів гедонізму, які набувають статусу принципу існування. Дозвілля переміщується з периферії соціального існування у його центр.

Культурна атмосфера сучасності певною мірою відображає досвід повсякденного існування, який концентрується на піклуванні про власне приватне життя; пронизаний спокусами споживацького суспільства та апатією; переміщує на периферію суспільної свідомості, світогляду людини позитивні уявлення про прогресивний поступ людства, «світле майбутнє», «рівні можливості» тощо.

Культурне середовище, в якому формується людина, певним чином організує її внутрішній світ, визначає відповідні ментальні утворення – концепти, які можна розглядати як «згустки» культурного середовища у свідомості людини. За допомогою концептів культура входить у ментальний світ людини, а сама людина має можливість взаємодіяти з культурою, впливати на неї [4, с. 43].

Важливі концепти у свідомості сучасної

людини формуються під впливом соціальних теорій, у яких знаходять своє відображення найважливіші проблеми сьогодення. Ці концепти, впливаючи на суспільну та індивідуальну свідомість, трансформують соціальну практику, отже, і саму соціальну реальність, яку зазначені теорії покликані інтерпретувати.

Одним з найбільш значущих культурних концептів є сьогодні концепт глобалізації. Велика кількість учених, політиків, журналістів використовують цей термін як найбільш адекватний для відображення сутнісних особливостей сучасного світу. Більшість визначень самого феномена глобалізації виходить із того, що відбувається економічна політична та культурна інтеграція й уніфікація різних країн світу. У сфері економіки інтенсифікується розвиток міжнародного ринку, здійснюється повсюдне поширення капіталістичних ринкових відносин. У міжнародному політичному житті поширюються інтеграційні процеси, зростає взаємозалежність країн світу, міжнародне співробітництво перетворюється на одну з найважливіших умов як успішного розвитку конкретного суспільства, так і вирішення глобальних проблем людства. Формується глобальний комунікативний простір, завдяки чому здійснюються уніфікація і стандартизація культурних зразків, поведінкових практик, світоглядних моделей. Це лише стисла загальна характеристика складного набору уявлень, що супроводжують термін «глобалізація», формуючи відповідний концепт у свідомості сучасної людини.

Важливою проблемою є, перш за все, те, яким чином став можливий сам концепт глобалізації. Ще декілька десятиліть тому він не мав самостійного значення, а сьогодні має. Концепт глобалізації взаємодіє із цілою низкою інших концептів – уявленнями про вільний ринок та лібералізм, демократію, новітні технології, бідність, тероризм тощо. Сьогодні дискурс глобалізації формується великою кількістю найрізноманітніших текстів – від повідомлень «жовтої преси» до наукових робіт. У межах цього дискурсу формуються смисли та значення різноманітних, іноді суперечливих, взірців та стереотипів економічної, соціальної та культурної діяльності.

Будь-яке явище усвідомлюється людиною як існуюче завдяки тому, що воно набуває знаково-символічного вираження. І, навпаки, набуваючи знаково-символічного вираження раніше неусвідомлювані соціальні феномени починають визначати позначення інших феноменів. Має місце певний семіотичний ланцюжок, постійне взаємне генерування нових смислів. Кожен з яких безпосередньо пов'язаний з іншими, впливає на них, та, у свою чергу, відчуває їхній вплив.

Глобалізація часто є певною «мелодією», темою, яка постійно влітається в існування сучасної людини, не маючи можливості заявити про себе у всій повноті усвідомлення.

Уявлення про глобальний простір є настільки складним та аморфним, що пересічна людина

не в змозі створити його цілісний образ. Концепт глобалізації фрагментується.

Дискурс глобалізації не є цілісним та узгодженим. Він являє собою певний конгломерат настанов, ідей, тенденцій, підходів. Нагальна потреба у «стягуванні» цих фрагментів у певну цілісність призводить до того, що у цьому дискурсі актуалізуються важливі культурні константи.

У культурі людина семіотизує зовнішній світ, розділяючи його на об'єкти, які що-небудь означають, символізують, на щось указують, і тим самим мають сенс, і об'єкти, які репрезентують лише самих себе. Структура семіосфери задає її складовим загальною системою координат: темпоральних – минуле, сьогодення, майбутнє, і просторових – внутрішній простір, зовнішній простір і границя між ними [5, с. 259].

До ключових культурних універсалій в усвідомленні простору належать такі опозиції, як «верх – низ», «праве – ліве», «центр – периферія», «близьке – далеке» тощо.

Проблеми усвідомлення простору та часу в умовах глобалізації постійно викликають інтерес дослідників. Уявлення про простір і час завжди розглядалися як найважливіші складові світогляду людини, орієнтири в її ставленні до світу. Зміни в семіотизації простору й часу значною мірою відображають зміни в культурі, історії, громадському житті, самосвідомості людини.

Семіотичний аналіз уявлень про час та простір в сучасній культурі зумовлений специфікою семіотики як науки про знаки та знакові системи. Семіотика, розглядаючи проблеми позначування, намагається апелювати до певних універсальних структур свідомості та раціоналізувати несвідомі складові людського досвіду, що знаходять своє вираження у свідомій діяльності людини, в процесі творчості, культурного самовизначення. Таким чином, семіотичне дослідження ставить за мету «декодування» смислу культурних явищ за допомогою залучення можливостей якомога більшої кількості кодів, знакових систем, мов.

Перш за все розглянемо глобальний світ у просторових координатах внутрішнього, зовнішнього та границь між ними. Ідеологія вільного ринку, який постійно розширює просторові межі власного панування у світі, ділить країни на «внутрішні» та «зовнішні» по відношенню до глобалізації. Так, російський соціолог В. В. Гольберт, характеризуючи одну з позицій щодо глобалізації, зазначає, що сутність глобалізаційних процесів вбачається в тенденціях залучення/вилучення, які у діалектичній єдності утворюють процес фрагментації. Це означає, що разом із стиранням «старих» границь виникають «нові»: замість Берлінської стіни та залізної завіси виникають границі між Мексикою та США, або оснащені на самому високотехнологічному рівні границі «фортеці Європа». Особливістю цих нових границь є те, що вони проходять вже не між національними просторами, їх утворюють складні переплетення розбіжностей у рівні доходів, у приналежності до передових або відсталих, формальних або неформальних

секторів економіки, а також екологічні межі перетворення природних ресурсів та просторів на товарну вартість. Це означає, що границя проходить між просторами, які залучені до глобальних економічних процесів, та просторами, що з них вилучені, і для яких ще не визначені перспективи перетворення на арену циркуляції та самозбільшення капіталу [6, с. 518]. Таким чином, з економічно благополучного центру, внутрішнього простору глобалізації, у зовнішні, іносеміотичні простори часто експортуються не стільки усталені моделі ринкових відносин (оскільки вони просто не вкорінюються на «чужих» теренах), скільки невизначеність та нестабільність, отже, «вилучена» соціальна система збільшує свій дезінтеграційний, конфліктний та деструктивний потенціал.

Одним з найвідоміших теоретиків глобалізації є британський соціолог Р. Робертсон. На його думку, в найширшому розумінні глобалізація – це стиснення світу. Мислитель доводить, що глобалізація передбачала і все частіше передбачає творення та залучення локальності. Перевагу поняття «глокалізація» у порівнянні з терміном «глобалізація» Робертсон вбачає в його увазі як до часу, так і до простору. Тенденції гомогенізації та гетерогенізації в сучасному світі є взаємодоповнювальними і взаємопроникними, хоч у деяких конкретних ситуаціях і можуть стикатися [7, с. 67]. Увага акцентується на взаємозумовленості «однаковості» та «відмінності».

Особливого драматизму набуває опозиція «зовнішнє – внутрішнє» у викладенні нігерійського політолога К. Ейка. На його думку, «якщо припустити що Африка і всі її 500 мільйонів жителів раптово загинули, то це б навіть не відчулося, навіть не було б помічено. Можливо, це звучить занадто жорстоко щодо Африки, але не в цьому суть. Суть полягає в проблемі споживання; вона у тому, що ті, хто не утворює платоспроможного попиту, тобто не є споживачами, можуть навіть умерти, тому що вони зайві і для себе, і взагалі для будь-кого» [8, с. 17].

Отже, у глобальному просторі не тільки з'являються і функціонують культурні центри, що генерують нові смисли й тенденції, але й зникають навіть цілі континенти, які глобальна семіосфера не в змозі інтерпретувати за допомогою своїх кодів.

Як ідеологія глобалізація часто використовується як синонім поняття сучасності. Уявлення про простір і час вбудовуються в загальну ідеологію сучасності, яка наповнює тексти, що постійно транслюються західною культурою, наукою, засобами масової інформації.

Семіотичне протиставлення центру й периферії слабшає в географічному, але підсилюється в культурному розумінні. Центр досяжний за допомогою новітніх технічних засобів комунікації з досить віддалених регіонів, але не відчувається як такий навіть у столиці без телевізора, телефону та Інтернету. Навіть у містах із видатним історичним минулим є семіотичні райони, які звичайно показують туристам, а також сірі, схожі

один на одного у будь-якому місті спальні райони.

Подолання простору – це сьогодні не тільки функція транспортних засобів, але й функція сучасних телекомунікаційних засобів. Тому, з одного боку, простір дійсно стискується, його можна подолати за все менші відрізки часу, особливо в області комунікативних зв'язків. З іншого боку, простір розширюється завдяки семіотично розвинутій території, охопленій повсякденними практиками використання останніх технічних новинок, території, де ринкові відносини встановлюють свої прості, ясні й непорушні принципи взаємодії.

Подолання часу дає людині відчуття більших потенційних можливостей, але з'являється величезна кількість людей, які значну частину часу проводять у транспортних засобах: політики, бізнесмени, популярні співаки, актори, спортсмени та ін. Соціокультурна реальність формує уявлення про туристичні центри як про товар, що користується попитом. Туристична подорож – це не тільки цікаво, але й відповідально. Розвинутою індустрією туризму підтримує конотативний сенс туризму як «покупки» й «колекціонування» місць, які відвідуються. Люди, купуючи путівки, вкладають гроші в економіку країни, яку вирішили відвідати. Часто на їх рішення впливають реклама, відгуки знайомих, власні вподобання та бажання зробити ту або іншу країну «близькою», «знайомою», залучити її до освоєного простору, подолавши як реальні, так і культурні кордони.

Теоретичний самоопис розвитку сучасного світу, який формується у центрі, розвинутих країнах Заходу, і представлений переважно дослідженнями західних мислителів, створює лише видимість єдності та уніфікації. Знакові системи та породжувані ними семіотичні конструкції, які в центрі адекватно сприймаються як «свої», на периферії глобальних процесів часто виявляються «чужими», нездатними адекватно відображати реальну семіотичну практику. Усталені конструкції панівних кодів центру на периферії формують сферу семіотичної динаміки, оскільки, по мірі віддалення від центру зростає конфліктність взаємодії семіотичної практики і «чужих» штучних нормативів, що їй нав'язуються. Опозиція «своє – чуже» долається як через засвоєння досвіду інших країн, так і через наповнення «своїм» смислом «чужих» семіотичних конструкцій, поєднання власного досвіду із досвідом інших країн.

Периферійні простори в процесі активізації власного семіозису; завдяки впливам центру; здатні продукувати власні оригінальні утворення, тексти, які можуть набути статусу метаописів для всієї семіосфери. Так, сьогодні у світі існують різні національні проекти, кожен з яких може отримати вплив на глобальному рівні. Отже, йдеться вже не тільки про «європеїзацію» та «американізацію», але й про «японізацію» і навіть «бразилізацію» як провідні тенденції розвитку глобального світу. Термін «бразилізація» має іронічний підтекст, характеризує зростання ізоляційних тенденцій

та відродження просторової сегрегації різних соціальних груп у глобальних містах [3, с. 19]. Значна розповсюдженість таких негативних явищ глобального розвитку надає досвіду Бразилії загальної значущості.

Нових вимірів набуває опозиція «близьке – далеке». Близьким сьогодні є ті простори, які функціонують у сфері, освоєній світовим капіталом та науковим прогресом. Близькою може стати тропічна країна з розвинутою туристичною інфраструктурою, до якої здійснюються регулярні авіаперевезення. Далеким може виявитися район власного міста, від представників якого респектабельні мешканці міста «захищаються» новітніми засобами безпеки та стереотипами. «Далекість» спальних районів та промислових зон культивується за допомогою створення у суспільній свідомості образів «небезпечних місць», «стихійних гетто», «темних вулиць» тощо. Злочинність, бідність, ресентимент (почуття ворожості, безсила заздрість) – ось маркери, які характеризують «віддаленість» у глобальному світі.

Опозиція «близько – далеко» також встановлюється через функцію благополуччя й безпеки. Далеко – те, від чого ми свідомо відгороджуємося, визначаючи його «далеким». Близьким виявляється те, що відповідає вимогам сучасності, що надає можливість самореалізації, веде до успіху, долає границі.

Історичні події й процеси, багаторазово відбиваючись і інтерпретуючись у суспільній, груповій та індивідуальній свідомості, знаходять своє вираження в культурі, яка, у свою чергу, задає орієнтири людського існування в конкретній соціальній реальності, розуміння цієї реальності та взаємодії людини зі світом у цілому.

Великою проблемою сучасного суспільства є не просто семіотизація життя, а некритичне засвоєння знаково-символічного вираження глобалізаційних тенденцій як природних та єдино можливих. У продуктах масової культури немає автора: іноземні серіали адаптуються під вітчизняного глядача, локалізуються комп'ютерні ігри, поняття «унікальності» тексту в Інтернеті перш за все пов'язується із оригінальністю символів, а не думок, отже, все списується, переписується, позичається та відтворюється у нескінченному потоці повторюваної інформації.

Знакове вираження подій і процесів передбачає постійні відсилання і цитування. У тексті міського простору – це «буквально» запозичені будівлі кафе фаст фуда, скло та бетон торговельних комплексів, постійне мерехтіння реклами відомих брендів тощо. Семіотичні райони великих міст перетворюються на серійне скупчення цитат, які постійно гіпнотично відтворюють у свідомості людини уявлення про залучення до світового споживацького простору як до втілення досягнень цивілізації, оскільки цивілізація «розмовляє» зручною мовою користі та задоволення, які можуть забезпечити лише гроші.

Культура завжди потребує зусиль. Зусиль з самовизначення, самообмеження,

самовідмежування, боротьби та протиставлення тим явищам дійсності, які викликають відразу та занепокоєння. Цивілізація часто перетворює базові потреби людини на найбільш значущі та псевдодуховні, тим самим відкидаючи людину назад в її духовній еволюції. Коли люди перетворюють на ознаки власного соціального успіху не тільки розмір та якість власного житла, але і навіть набір страв власного сніданку та ресторан, у якому його подають, це є ознакою перетворення базових потреб на символічні потреби самоствердження через речі.

Навіть політичне життя перетворюється на символічне протиставлення. За умов відсутності об'єктивної інформації у ЗМІ, ситуації, коли відомі політичні діячі виглядають більш кумедними та непередбачуваними, аніж герої мильних опер, транслюються ЗМІ та обговорюються пересічними громадянами, як сюжети, цитати, анекдоти тощо.

Культура має розглядатися не як певна субстанція, але скоріше як певний вимір явищ, який пов'язаний із розміщеними та втіленими розбіжностями. Таке розуміння дозволяє мислити культуру не як властивість індивідів чи груп, а скоріше як евристичний засіб, який ми можемо використовувати для того, щоб говорити про розбіжності [9, с. 60].

Висновки. Глобалізація як розумовий і світоглядний концепт перетворюється на схему розвитку сучасного людства. Як і будь-яка схема, вона має свої обмеження та штучний характер. Переконаність у тім, що можна знайти якісь

теоретичні моделі гуманної глобалізації для всього людства – не більш ніж чергова утопія. Людство існує та розвивається у взаємній напрузі безлічі культур, які склалися в різних історичних, географічних, геополітичних умовах. Границі, які існують між народами й культурами, також мають специфічний характер.

Отже, подолання територіальних границь сьогодні супроводжується появою світоглядних, соціальних, релігійних, етнічних границь. Кожна людська спільнота відстоює своє право на відмежованість від інших, право на самостійне існування у взаємозалежному світі, право на дистанцію між етносами, культурами, конфесіями, партіями тощо. Саме такі кордони та дистанції надають сучасній людині можливості засвоїти власну ідентичність у світі, де можна досить швидко долати простір, де час, потрібний на подолання відстані, стискається, відкриваючи все нові горизонти пізнання та засвоєння.

Подальші дослідження мають бути спрямовані не тільки на вивчення умов подолання розбіжностей між людьми, але і на аналіз умов, що дозволяють людині зберегти саме ті ідентичності, які надають можливість продуктивно взаємодіяти в умовах глобалізаційних змін. Культурні кордони мають бути такими, щоб комунікація між спільнотами мала як спільний інформаційний простір, так і фрагменти розбіжностей, що збагачують кожну спільноту, кожну людину завдяки засвоєнню іншого досвіду життя у світі та його інтерпретації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Иванов Д. Эволюция концепции глобализации / Д. Иванов // Телескоп: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев. – 2002. – №4. – С. 3 – 14.
2. Харви Д. Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви. – Пер, с англ. Н. С. Брагиной. М.: Поколение, 2007. – 288 с.: ил.
3. Фезерстоун М. Глобалізація, модерність і опросторювання суспільної теорії: Вступ / Майк Фезерстоун, Скот Леш // Глобальні модерності / За редакції М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 17 – 46.
4. Степанов Ю. С. Концепт / Ю. С. Степанов // Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – С. 42 – 67.
5. Лотман Ю. М. Понятие границы / Ю. М. Лотман // Семиосфера. – С.-Петербург: «Искусство – СПб», 2000. – С. 258 – 269.
6. Гольберт В. В. Глобализация: продукт и/или предмет дискурсивного процесса / В. В. Гольберт // Глобализация в российском обществе: сб. науч. трудов/ отв. ред. И. И. Елисеева. – СПб.: Нестор-История, 2008. – С. 507 – 535.
7. Робертсон Р. Глокалізація: часопростір і гомогенність гетерогенність / Роланд Робертсон // Глобальні модерності / За редакції М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; Пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 48 – 72.
8. Ейк К. Небезпечні зв'язки: взаємодія глобалізації і демократії / Клод Ейк // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів / Укладачі Кононов І. Ф. (науковий редактор), Бородачов В. П., Топольсков Д. М. – Луганськ: Альма матер – Знання, 2002. – С. 11 – 25.
9. Фурс В. Арджун Аппадурай. «Современность» на просторе: культурные измерения глобализации (Реферат) / В. Фурс // Социологическое обозрение. – Том 3. – № 4. – 2003. – С. 57 – 66.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2013